

Матеріали II Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання" (Чернівці, 28–29 травня 2005 р.). – С.52–61. 14. Блануца А. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського / А. Блануца // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 8. – С. 60–72. 15. Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського / А. Блануца // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 434–455. 16. Полный свод статутів Казимира Великого / [Под ред. акад. В. М. Корецького]. – М.: Госюриздат, 1961. – 960 с. 17. Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства): 1569–1673 / [Передм. П. Кеннеді Грімстед]. – К., 2002. – 983 с.

Игорь Мельничук

ПУТИ КОНВЕРГЕНЦИИ УКРАИНСКИХ ЭЛИТНЫХ СЛОЕВ ПРИ ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКОМ ГОСПОДСТВЕ

В статье проанализированы положения княжеско-магнатской и благородной элитных групп в условиях Средневековья. Прослежен процесс постепенной конвергенции элитных слоев. исследованы возможные причины быстрого угасания украинских княжеских родов.

Ключевые слова: конвергенция элиты, князья, шляхта, Средневековье, польско-литовское владычество.

Igor Melnychuk

TOWARDS CONVERGENCE UKRAINIAN ELITE STRATA OF THE POLISH – LITHUANIAN DOMINATION

The article analyzes the position princely magnates and gentry elite groups in the conditions of the Middle Ages. Examined the process of gradual convergence of elite groups. Revealed the possible causes rapid fading Ukrainian princely families.

Key words: elite convergence, princes, nobles, The middle ages, the Polish-Lithuanian rule.

УДК 94(477) "16/18"

Анатолій Мельничук

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОЗАЦЬКОЇ МЕДИЦИНИ ТА ЇХ ОЦІНКА З ТОЧКИ ЗОРУ СУЧАСНОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Порушуються питання профілактики захворювань та медичної допомоги у козацьких спільнотах XV–XVII ст. Дається фахова оцінка деяким досягненням козацької медицини.

Ключові слова: козацька медицина, профілактика, медична допомога, аналіз, лікувальна практика.

Актуальність теми полягає у тому, що упродовж всього майже двохсотлітнього періоду розвитку української історіографії значна частина досліджень присвячується одній із найбільш насичених та яскравих сторінок вітчизняної історії – козацькій добі.

Існує значна кількість фахових праць, у яких ґрунтовно висвітлені проблеми зародження та розвитку козацтва, його політичний, соціальний, військовий, економічний устрій, побут та звичаї козаків. На жаль, переважна більшість з них практично не стосується важливого аспекту життєдіяльності козацької спільноти – медичного забезпечення козацького війська у бою, поході та побуті, а також профілактиці захворювань у козацькому середовищі. Тому в умовах підвищеної уваги сучасного українського суспільства до спадщини козацьких часів обрана тема виглядає актуальною, адже розкриває ще одну не досить відому широкому загалу грань козацького повсякденного життя.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходів з використанням порівняльного і ретроспективного методів дослідження, а також детального фахового аналізу документального та етнографічного матеріалу проаналізовані деякі аспекти козацької хірургічної практики та профілактики захворювань.

Доведено, що практика козацької хірургії містила у собі комплекс емпірично вироблених методик хірургічного втручання, які послужили прообразом багатьох сучасних підходів і методів, що використовуються при проведенні операцій.

Виявлено, що низка козацьких звичаєвих традицій з підтримання свого тіла у здоровому та активному стані була, по суті, розгалуженою методикою підвищення імунної здатності організму та профілактики захворювань.

Об'єктом дослідження є козацька спільнота у своєму історичному розвитку.

Предметом дослідження є комплекс заходів хірургічного втручання та профілактики захворювань, вироблених козацтвом упродовж століть.

Основна мета статті полягає в тому, щоб розкрити здобутки козацької медицини та профілактики захворювань, вироблених у ході спостережень козаків за природою і організмом людини, вивчення ними лікувальних властивостей рослин степу та інших природних чинників, оцінити здобутки козацької польової хірургії.

Основу джерельної бази складають пам'ятки мемуарної літератури козацької доби, комплекс документів і свідчень, зібраних українськими та російськими етнографами та ентузіастами-медиками, а також документами, представленими у музеї історії медицини "Красноуфімська земська лікарня", зібраними та опублікованими науковими співробітниками установи.

Деякі аспекти дослідженої проблеми у різний час висвітлювалися науковцями. Фрагментарно згадки про козацьку медицину подано у монографіях В. Антоновича, О. Апанович, В. Щербака, Д. Яворницького, істориків діаспори Н. Полонської-Василенко, В. Плюща [1]. Дещо більше уваги, але також у оглядовому ключі, козацькій лікувальній практиці приділяється увага у працях істориків вітчизняної медицини: М. Бородія [2, с. 55–60; 3, с. 61–63], Р. Кавецького та К. Балицького [4], Б. Криштопи [5, с. 27], О. Ціборовського [6, с. 133–142], колективній монографії "Актуальні питання історії медицини" [7].

Окремо слід виділити розвідки з історії козацької та цехової медицини Середньовіччя, проведені у 40–50-х рр. XX ст. хірургом та видатним істориком медицини С. Верхратським [8, с. 451–454; 9, с. 657–660], але вони свого часу не були об'єднані автором у окрему монографію, стали бібліографічною рідкістю і пізніше у значно скороченому вигляді, подані у оглядовій праці автора [10]. На сьогодні проблематикою козацької медицини предметно займається запорізький історик і журналіст С. Плещкий [11, с. 557–660; 12].

Після розгрому Січі царськими військами у червні 1775 р., більшу частину запорізьких козаків депортовано у пониззя Дону і на Кубань. Але і на нових територіях, на яких наново влаштувалися запорожці, не були втрачені традиції козацького лікування. На початку XX ст. низка провідних українських, російських та закордонних медиків відвідувало Кубань задля вивчення напрацювань старовинної козацької медичної практики. Одним зі свідків хірургічного мистецтва козацьких лікарів – спадкоємців українського козацтва став видатний хірург М. Пирогов. Ученим описано декілька випадків оперативного втручання, проведених козацькими хірургами, які були віднайдені у результаті експедицій на Кубань науковими співробітниками Свердловського музею історії медицини і зберігаються нині у його філії – єдиному у світі музеї під відкритим небом "Красноуфімська земська лікарня".

Наукові співробітники музею С. Павлова та Л. Алексейчик нещодавно опрацювали авторські записи М. Пирогова та опублікували надзвичайно цікавий опис однієї з операцій, за якого вони спостерігали: "...Відмінною рисою операції було те, що всі процедури здійснювалися тільки після заходу сонця. По-перше, в цей час припиняли свій політ мухи – головні рознощики інфекції; по-друге, сам людський організм, зокрема мозок, вступає у фазу гальмування. Пораненого клали на солом'яні снопи або на тільки що вистругані дошки, поїли його доп'яну (один з небагатьох випадків, коли козаки пили горілку, а не вино). Як знеболювальний засіб застосовувався і настій маку. Поранене місце, в описуваному випадку – ногу, обкладали льодом або лили холодну воду. Перетягнута джгутами кінцівку втрачала чутливість. Перш ніж приступати до операції, лікар довго мив руки і протирав їх горілкою. Всі інструменти, якими він користувався, ретельно і тривало кип'ятили в соляному розчині. Крім того, помічник виловлював їх з киплячої води тільки спеціальними щипцями і подавав лікареві, обов'язково проносячи їх через вогонь. Ніж, яким розширювалася рана, розпалювати червоністі і припікали кровоточать краю розрізу. Розкривши спеціальними гачками рану, лікарю металевими гаками вихоплював з рани кулю і, виїнявши роздроблені кістки, зашивав краї рани, попередньо вклавши в неї якесь зілля і довгий кінський волос ... Пирогову пояснили, що якщо рана нагноїлася, то весь бруд буде виходити з цього волосу, а якщо заживе, то волосся або саме випаде, або його без особливих зусиль потім можна виїняти. Прооперовану ногу укладали в спеціально вистругані самшитові (також бактерицидної властивості) лубки і забинтовували.

Видатного хірурга здивувало, як злагоджено і вміло працювали козаки. І той, хто оперував, і ті, хто тримали пораненого, і ті, хто безперервно читали молитви. Ще більше його вразила, що козаки

до ранку не дозволяли пораненому заснути і, як тільки він починав дрімати, били в тулумбаси і танцювали. Через кілька днів козак, накульгуючи, міг самостійно пересуватися" [13].

Аналізуючи опис операції з погляду фахового хірурга з більш ніж 40-річним практичним досвідом роботи, можемо стверджувати геніальність лікарських підходів колег з числа козаків, які були, по суті, прообразом елементів дотримання сучасних правил асептики та антисептики.

По-перше: проведення операції у нічний період є виправданим з декількох точок зору – така методика служить не тільки запобіганню рознесення інфекції на рану та операційне поле комахами (яких, вочевидь, у польових козацьких умовах було вдосталь), а й зменшує крововтрату (у нічний період організм пацієнта перебуває у неактивній фазі).

По-друге: введення загальної анестезії досягається козацькими хірургами комплексно: значна кількість алкоголю тимчасово притуплює реакцію нервових центрів пацієнта на больовий синдром, опіати з настоєм маку вводять свідомість у фазу наркотичного напівсну. Введення в організм значної кількості алкоголю перед початком операції є цілком виправданим, оскільки він діє у якості анестетику, тобто як чинник зниження болю, а значить, підвищуються шанси перенесення оперативного втручання та зменшується вірогідність больового шоку. Того самого досягають сучасні анестезіологи за допомогою інших методик – ефірної маски, ін'єкцій спеціальних хімічних речовин тощо.

Козацький хірург довго миє руки та протирає їх горілкою, адже це знезаражує руки та запобігає занесенню інфекції у рану (прообраз сучасного методу миття рук за В. Кочергіним).

Перетягування джутом пораненої кінцівки може бути виправданим виключно на час операції, адже може призвести до некрозу тканин. Тому козацькі медики, а услід за ними і М.Пирогов, робили ставку на швидкість проведення оперативного втручання. Микола Іванович проводив операції блискавично, намагаючись завершити оперативне втручання будь-якого рівня складності упродовж найкоротшого терміну.

По-третє: обкладання рани льодом при проведенні операцій є розумним заходом, який був прообразом сучасної кріохірургії, яка практикує проведення операцій за низьких температур, за рахунок чого знижується больовий синдром. Виправданим з точки зору антисептики було також кип'ятіння інструментів. До масового впровадження у сучасну медицину автоклавів, саме так у хірургічній практиці готували інструмент до операції.

Важливим і виправданим було також проведення операції хірургом спільно з асистентом – найпростіше втручання потребує уваги хірурга, і допомога асистента у додаткових маніпуляціях є абсолютно необхідною. Проведення інструменту через вогонь додатково знезаражувало його; розжарений до червоного хірургічний ніж припікав тканини та дрібні судини у рані, проводячи коагуляцію (прообраз сучасної електрозварювальної хірургії).

Застосування кінського волосу у якості дренажу вважаємо також геніальною здогадкою, адже можливість нагноєння ран на той час була дуже вірогідною. Очевидно, й шов накладався хірургом за допомогою кінського волосу – пластичного і разом з тим міцного, а головне – матеріалу органічного, а не хімічного походження, що значно легше сприймалося організмом пацієнта під час загоєння рани. Недивно, що шви народних хірургів часів Київської Русі та козащини були ледь помітними на тілі.

Операції згаданого типу ліквідовували наслідки поранень від холодної та вогнепальної зброї і проводилися козацькими спеціалістами – цирульниками. З козацького літопису С. Величка відомо, що утримувалися вони коштом Війська Запорозького і, вочевидь, знаходилися як при полках у поході, так і у складі гарнізону Січі. Під 1675 р. С. Величко приводить згадку про те, що кошовим І. Сірком, після бою з татарами "...поранених наказано січовим целюрикам лікувати за винагороду, дану їм із військового скарбця" [14, с. 231].

Відомо, що на Пониззя шукати "козацького хліба" приходили представники різних верств населення – від шляхти до біглих селян. Немало було і вихідців із міщан, представників численних ремісничих корпорацій, у тому числі цирульників. Цирульники в Україні, яких іноді називали "костоправами", а пізніше "хірургами", здобували фахові знання у корпораціях хірургів-майстрів; практичне навчання тривало 3–4 роки. Учні після закінчення навчання могли стати підмайстрами і через три роки працювати іспити на майстрів. Цирульники були проміжною групою між представниками народної медицини і дипломованими лікарями. З часом цирульники перетворилися на хірургів, які до 1731 р. не входили до стану лікарів і залишалися разом іншими фаховими групами цеховими ремісниками [1; 15].

Українське козацтво проводило своє життя у збройній боротьбі, походах та сутичках із ворогами. Вони самі надавали собі допомогу при різних ушкодженнях та захворюваннях засобами народної медицини. Як зазначав О. Ціборовський: "Козаки вмieli пускати кров, виривати зуби,

виготовляти пластирі для лікування ран, накладати лещата при переломах. Вирушаючи в похід, вони разом із запасами зброї і харчами брали й ліки" [6, с. 139].

Значна кількість поранених та інвалідів змусила козацтво створити шпиталі для надання медичної допомоги пораненим і опіки над інвалідами. О. Ціборовський стверджував, що "Запорожці заснували першу лікарню поблизу Січі у дубовому лісі на острові між річками Стара і Нова Самара. Там були споруджені будинки й церква, оточені захисними ровами. Запросили ієромонаха Паїсія з Києва, який, крім виконання духовних обов'язків, надавав допомогу пораненим та інвалідам. З часом шпиталь перетворили на січовий Самаро-Миколаївський монастир" [6, с.140].

З 1576 р. головним козацьким шпиталем стає Трахтемирівський монастир на Дніпрі, нижче Канева, а пізніше і Межигірський під Києвом. Згідно з дослідженнями С. Верхратського та М. Оборіна, Трахтемирівський і Межигірський монастирі керувалися грецьким студійським статутом, за яким у них повинні бути лікарні з запасами медикаментів. Монахи були обізнані з науковою медициною, оскільки, наприклад, Межигірський монастир мав значну бібліотеку, у якій було багато книг латинською мовою, у тому числі й на медичну тематику [8, с. 451–454; 10, с. 173–174; 16, с. 1115–1118].

Відомості про лікувальні звичаї запорозьких козаків знаходимо у праці французького інженера Г. де Боплана, який прожив в Україні 17 років, а свої спостереження опублікував у Парижі в 1650 р.: "Я бачив козаків, які, щоб позбутись гарячки, розбавляли у чарці горілки півзаряду пороху, випивали цю суміш, лягали спати і на ранок просинались в доброму стані. ...Часто бачив я, як козаки, поранені стрілами, коли не було хірургів, самі засипали свої рани невеликою кількістю землі, яку перед цим розтирали на долоні слиною. ...Козаки хвороб майже не знають. Більша частина з них помирає в сутичках з ворогом або від старості..." [17]. Про бактерицидну дію людських виділень, зокрема слини, та лікувальні властивості селітри (основного компоненту пороху) медики довідалися значно пізніше за козаків. Г. Боплан зазначав також, що під час зимових походів серед козаків великих втрат від холоду не було, оскільки вони тричі на день їли гарячу юшку з пива, яку заправляли олією та перцем. Укріплюючі та оздоровчі функції у козацькому повсякденні відігравали численні церковні пости, про суворе дотримання яких також згадував Г. Боплан: "Козаки... дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, на які в них припадає 8–9 місяців на рік і під час котрих вони не вживають м'ясних страв" [17].

Перехід з м'ясної їжі на більш легку – рослинні і рибні страви розвантажували шлунок і стравохід, вивільнював організм від шлаків. Схожі функції виконували і лазні, утворені при козацьких церквах та монастирях. Зауважимо, що під часу постів та не менш тривалих походів козак не вживав спиртних напоїв, суворі аскетичні умови життя загартовували організм. Підвищенню імунного захисту сприяло також повсякденне вживання трав'яних комплексів та узвару з кори, бруньок і лубу цілющих дерев – осики, берези, калини, дубу. Рецепти народної медицини були відомі кожному козаку.

Пам'ятками, вартими уваги в галузі народних медичних знань українців, є "Травники", "Зілейники", "Вертогради" – ці своєрідні медичні енциклопедії, що набувають поширення з XVI ст. Крім того, козацький спосіб життя виробив у степовій лицарській спільноті специфічні прийоми профілактики захворювань: так зване "купання у травах", коли вранішня роса разом з цілющим пилком степового різнотрав'я вкривала вершника разом з конем, приготування "вовчої" та "залізної" води з вираженими бактерицидними діями, окурювання приміщень, спалювання одягу померлого від хвороби, обов'язкове кип'ятіння води у поході, щоденне купання у будь-яку пору року (за наявності водойми) тощо.

Отже, комплекс заходів і дій з профілактики захворювань, вироблений козацькою практикою, ми вважаємо незаслужено забутих та таким, що потребує широкого впровадження у досвід сьогодення.

Список використаних джерел

1. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. – Кн. 1. Від початків української державності до XIX ст. / В. Плющ. – Мюнхен, 1970. – 342 с.
2. Бородий Н. К. Из истории медицины Новой Запорожской сечи / Н. К. Бородий // Советское здравоохранение. – М., 1975. – № 12. – С. 55–60.
3. Бородий Н. К. К истории Елисаветградской медико-хирургической школы / Н. К. Бородий // Советское здравоохранение. – 1979. – № 7. – С. 61–63.
4. Кавецкий Р.Е. У истоков отечественной медицины / Р. Е. Кавецкий, К. П. Балицкий. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – 104 с.
5. Крыштопа Б. П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР / Б. П. Крыштопа. – К.: Здоров'я, 1985. – 320 с.
6. Ціборовський О. Українські лікарі XVIII – початку XIX ст. як організатори медичної освіти і науки, медичної справи та предтечі соціальної медицини в Російській імперії / О. Ціборовський // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 133–142; № 3. – С. 154–164.
7. Актуальные вопросы истории медицины / [Редколлегия: Б. П. Крыштопа, А. А. Грандо, К. Ф. Дупленко и др.]. – К.: Здоров'я, 1978. – 192 с.
8. Верхратский С. А. Медицинская помощь в Запорожской Сечи / С. А. Верхратский // Врачебное дело. – 1954. – № 5. – С. 451–454.
9. Верхратский С. А. Цеховая медицина на Украине / С. А. Верхратский // Врачебное дело. – 1946. – № 9. – С. 657–660.
10. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К.: Вища

школа, 1974. – 2-е вид., перероб. і доп. – 335 с.: іл. 11. Плецкий С. Ф. Козацька медицина / С. Ф. Плецкий // Українське козацтво. – Запоріжжя, 2002. – С. 236–237. 12. Плецкий С. Козацька медицина / С. Плецкий // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.: іл. 13. Павлова С. М. Народная медицина казачества / С. М. Павлова, Л. Е. Алексейчик. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ataman-ovko.ru/historical/Cossack_medicine.php. 14. Величко С. Літопис. / С. Величко // [Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с. 15. Шульц Г. Цирульники / Г. Шульц // Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / [Головний редактор Володимир Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954–1989. 16. Оборин Н. А. Из истории медицины в Запорожской Сечи / Н. А. Оборин // Врачебное дело. – 1955. – № 11. – С. 1115–1118. 17. Боплан Г. Опис України [Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця] / Г. де Боплан. . – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.

Анатолій Мельничук

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАЦКОЙ МЕДИЦИНЫ И ИХ ОЦЕНКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛЕЧЕБНОЙ ПРАКТИКИ

Рассматриваются вопросы профилактики заболеваний и медицинской помощи в казацких общинах XV–XVII вв. Дается профессиональная оценка некоторым достижениям казацкой медицины.

Ключевые слова: казацкая медицина, профилактика, медицинская помощь, анализ, лечебная практика.

Anatoly Melnychuk

SOME ASPECTS COSSACKSKIY MEDICINE AND EVALUATION TERMS OF MODERN MEDICAL PRACTICE

Problems of disease prevention and health care in the Cossack communities XV–XVII centuries. Professional assessment given some achievement Cossack medicine.

Key words: Cossack medicine, prevention, health care, analysis, medical practice.

УДК 94(477.4): 314.82 “XIX/XX”

Андрій Бородій

РОЗМІЩЕННЯ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У цій статті охарактеризовано питання розміщення та зростання чисельності єврейського населення на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. Показано вплив політики російської влади на відносну та абсолютну кількість євреїв Правобережної України.

Ключові слова: євреї, міста, містечка, перепис, “смуга осілості”.

У XIX – на початку XX ст. Російська імперія стала однією з найбільших світових держав. На її території проживали численні народи і національні меншини. Не було виключенням і Правобережжя. У цей період тут жили українці, поляки, росіяни, а також значна кількість євреїв. У досліджуваний період ця територія була найбільшою в Україні за чисельністю євреїв, які там проживали.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше в українській історіографії показано цілісну картину розміщення та чисельності єврейського населення Правобережної України у 1800–1914 рр.

Об'єктом наукового дослідження виступає єврейське населення Правобережної України.

Предметом дослідження є динаміка зростання чисельності і розміщення єврейського населення на території Правобережної України у XIX – на початку XX ст.

Метою дослідження є вивчення проблем розміщення та чисельності євреїв на території Правобережжя в XIX – на початку XX ст. Завдання дослідження базуються на визначенні причин, які сприяли демографічному зростанню єврейського населення правобережного регіону

Історіографія досліджуваної проблеми на сьогодні характеризується окремими публікаціями, що стосуються як всеукраїнської історії єврейства, так і регіональних досліджень їх чисельності. Зокрема, сучасні дослідники В. Кабудзан та В. Наулко [14] вивчали ріст чисельності євреїв в загальноукраїнських масштабах. Тернопільський дослідник М. Бармак [3] і волинські О. Іващенко та Ю. Поліщук [13] зосередили свою увагу на висвітленні чисельності євреїв Волині. Серед дореволюційних дослідників можна назвати П. Чубинського [26] та В. Бінштока і С. Новосельського